

ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПРЕЗИДЕНТСТВА Л.М. КРАВЧУКА (1991-1994)

У даній статті аналізуються економічні реформи в Україні під час президентства Л.М. Кравчука на основі західних джерел і надаються пояснення наслідків реформування економіки в нашій державі у 1991-1994 рр.

Ключові слова: економічні реформи, лібералізація економіки, приватизація, макроекономічна стабілізація, створення нових інститутів, Україна, Російська Федерація, комуністичні еліти.

В данной статье анализируются экономические реформы в Украине во время президентства Л.М. Кравчука на основе западных источников и даются объяснения результатов реформирования экономики в нашем государстве в 1991-1994 гг.

Ключевые слова: экономические реформы, либерализация экономики, приватизация, макроэкономическая стабилизация, создание новых институтов, Украина, Российская Федерация, коммунистические элиты.

The economic reforms in Ukraine during the presidency of L.M. Kravchuk are analyzed in this article on the basis of Western sources and the explanations of the results of the economic reforms in our country in 1991-1994 are proposed.

Key words: economic reforms, economic liberalization, privatization, macroeconomic stabilization, creation of new institutes, Ukraine, the Russian Federation, communist elites.

Через декілька років після початку постсоціалістичних перетворень та переходу до ринкової економіки Україна опинилася у глибокій економічній кризі. Українська правляча еліта була дискредитована в очах громадськості неспроможністю провести ефективні економічні реформи у країні, і в 1994 році були проведені позачергові як президентські, так і парламентські вибори. Л.М. Кравчук програв вибори президента України Л.Д. Кучмі, а в парламенті більшість голосів отримали ліберали.

Питання щодо того, які економічні реформи були проведені під час президентства Л.М. Кравчука у 1991-1994 роках становить постійний науковий інтерес західних дослідників та, більш того, погляди спеціалістів різняться щодо процесу реформ та їх наслідків. Так, наприклад, Дж. де Меніл називає першу половину 1990-х років як «лише попередні реформи» [11, с. 51], Р. Шлек характеризує українські реформи того часу як часткові та повільні [13, с. 29], а М. Дабровські, М. Лучинські та М. Маркевич говорять про «дуже повільний та неефективний шлях економічних реформ» [2, с. 113] в Україні. Інші вчені, наприклад К. Хіршхаузен і В. Вінценц, називають перші роки економічних реформ в Україні як «політику зупинки та руху» (stop and

go policy) [6, с. 165] у той час як Дж. Тедстром пропонує називати цей час «періодом заперечення» тому, що «в той час Україна не спромоглася розробити, а не тільки впровадити, серйозну програму реформ» [14, с. 202].

Метою даної статті є аналіз економічних реформ в Україні під час президентства Л.М. Кравчука на основі західних джерел і визначення можливих пояснень наслідків реформування сфери економіки в нашій державі у 1991-1994 роках. Завданням виступає відповідь на питання чому економічні реформи в Україні в той історичний проміжок часу фактично провалилися та країна опинилася у глибокій кризі. У результаті аналізу будуть запропоновані такі пояснення, що одні з основних причин неуспішності економічних реформ в Україні є продовження перебування при владі правлячих колишніх комуністичних еліт, а також залежність, так само як і сподівання, на Російську Федерацію у перші роки незалежності нашої держави.

Лібералізація економіки є основною частиною трансформації до ринкової економіки. Лібералізація цін в Україні була початковою важливою частиною реформ і як визначають більшість дослідників, ціни в Україні були значно лібералізовані до

початку 1992 року, а пізніше продовжувалася їх поступова лібералізація. Однак, також є загально-визнаним той факт, що лібералізація цін в Україні була спричинена економічною політикою Росії, а помилки в українській економічній політиці призвели до найгіршої гіперінфляції в регіоні.

У 1992 році підприємства, що виробляли споживчі товари, окрім продуктів, були вільними встановлювати ціни без прямого втручання уряду. Регульовані ціни, хоча й не були закріплені органами центральної влади, піддавалися прямому впливу уряду. Енергія, комунальні послуги, транспорт та основні продукти були тими споживчими товарами, ціни на яких залишалися під контролем держави. У жовтні 1994 року більшість важелів щодо прямого контролю цін було знято, однак суб'єктами контролю цін залишалися такі товари, як: хліб, комунальні послуги, громадський транспорт. Також потрібно зазначити, що з 1993 року регульовані ціни періодично підвищували з метою наближення до ринкових цін на ці продукти [17, с. 51].

Таким чином, ціни були фактично лібералізовані, однак цей факт вважається досягненням не лише українського уряду і його економічної політики, адже лібералізація виникла переважно через домовленості з Росією. У Росії уряд відстоював необхідність проведення широкомасштабної лібералізації цін. Як критично оцінює Х. ван Зон, лібералізація цін в Україні була отримана «у спадщину від Росії так як новий український уряд не мав і не виказував ніякої відданості вільним цінам і вільній торгівлі» [7, с. 5].

Звичайно, в результаті лібералізації цін повинна виникнути інфляція. Підраховано, що перед лібералізацією цін, Україна мала «приховану» інфляцію приблизно 200 % у 1991 році. Однак, після того, як ціни було лібералізовані, вони підвищилися до 2,000 % у 1992 році [1, с. 5]. Цікавим видається той факт, що українські правлячі еліти розглядали інфляцію переважно як проблему, яка була успадкована від Росії. І справді, як зазначає Х. ван Зон, «інфляція була наслідком російської економічної політики, тому що до 1992 року Україна й досі використовувала російські рублі як національну валюту і не мала власного розкладу проведення лібералізації цін» [17, с. 51]. Дослідниками визнається, що російська дерегуляція цін у 1991 році також викликала інфляцію в Україні. Дж. де Меніл також погоджується, що «Україна не мала іншого вибору, ніж наслідувати, навіть якщо цього не бажала, радикальну лібералізацію цін, яку проводив в Росії уряд Б. Єльцина-Гайдая у січні 1992 року» [1, с. 52] і тому «Президент Л.М. Кравчук відзначився політикою «зупинки і руху» щодо лібералізації цін» [1, с. 51].

Звідси найбільш важливі дискусії в Україні щодо економічної політики були направлені на вирішення питання, як ізолювати Україну від інфляції в Росії та запровадити незалежну українську валюту. На початку 1992 року «карбованець» був запроваджений в Україні як її власний «перехідний» купон. Незважаючи на це, в країні виникла гіперінфляція.

До кінця 1993 року, коли ціни подвоювалися кожного місяця, стало зрозуміло, що в інфляції в Україні в ніякому разі не можна звинувачувати Росію. З грудня 1992 року до грудня 1993 року ціни в Україні підвищилися на 10,200 %. У Росії за той самий проміжок часу інфляція зменшилася до 840 % [1, с. 6].

Зрозуміло, що причини такої гіперінфляції потрібно шукати у вітчизняній економічній політиці. Х. ван Зон вбачає в підвищенні цін на товари та послуги, які були під контролем уряду, рушійну силу української гіперінфляції. На його думку, різні уряди за президентства Л.М. Кравчука не зробили нічого для стабілізації цін [17, с. 52]. Інші вчені погоджуються з цією точкою зору. Так, наприклад, А. Аслунд та Дж. де Меніл констатують, що «дії Президента Л.М. Кравчука щодо стабілізації цін були простими: він просто її не підтримував» [1, с. 53]. Отже, як стверджує Х. ван Зон, «дерегуляція контрольованих державою цін без відповідної підготовки до цього ініціювала інфляційну спіраль: монополії, бюджетні дефіцити, неконтрольовані надходження грошової маси та ірраціональна кредитна політика зробили внесок у інфляційну спіраль» [17, с. 52].

А. Аслунд та Дж. де Меніл зазначають, що монетарна емісія була основною причиною гіперінфляції в Україні. Новим грошам – карбованцям – не вистачало довіри, що є однією з найважливіших рис, яку повинні мати гроші. Ці дослідники пояснюють цей факт не суворою монетарною політикою в Україні: «НБУ під тиском Ради і з узгодженням з нею ставилися до своїх нових грошей так, як вони відносилися до російських рублів – ніби вони були вільними» [1, с. 54]. По-перше, дефіцит бюджету покривався НБУ. По-друге, прямі та дешеві кредити надавалися більшості індустріальних та сільськогосподарських державних підприємств у розмірі майже однієї третини ВВП у 1993 році. Тому не дивно, чому в результаті у карбованця була така невелика цінність.

Потрібно визначити ще один фактор гіперінфляції в Україні. До монетарних емісій додалися ще й багато внутрішніх потрясінь, які також вплинули на ріст цін у 1993 році. Найбільш важливими з них можна назвати підвищення цін на імпортовану енергію [1, с. 53]. Протягом двох років після проголошення незалежності України Росія продовжувала дешево постачання енергії, надавала щедрі технічні кредити Україні. У 1993 році Росія не очікувано підняла ціни на енергію і, як наслідок цього, відбулися декілька драматичних моментів, коли поставки енергії з Росії до України були раптово призупинені: у жовтні 1992 року, лютюмо та листопаді 1993 року і березні 1994 року [1, с. 53].

Більш того, більшість державних підприємств України залежали від ринків Радянського Союзу, переважно Росії; багато з них також залежали й від поставок сировини від колишніх республік Радянського Союзу. Зрозуміло, що розпад Радянського Союзу і, як наслідок цього, перебої в поставках товарів, встановлення світових цін та запровадження

національних валют, мали дуже негативний ефект на виробництво в Україні та на загальну продуктивність підприємств. Крім того, залежність України від імпортованої енергії поглиблювала проблему [5, с. 182]. Відповідно до Т. Кузіо, оптимістичні прогнози щодо показників української економіки до ринкових перетворень «не враховували те, що 80 % товарообігу України було з республіками колишнього РС, як і те, що по ньому сильно вдарить підвищення цін на імпортовану енергію до світових цін після 1993 року» [9, с. 174].

Як зазначає Н. Малколм, Україна дуже сподівалася на міжнародний вимір своєї економічної діяльності: «у сфері економіки, заходи щодо лібералізації іноземної торгівлі, наприклад, проходили попереду лібералізації вдома» [10, с. 161]. М. Дичок звертає увагу на проблему теоретичного знання про торгівлю в Україні: «вся торгівля і комерція управлялася з центру Радянського Союзу, тому українці почали працювати самостійно практично без знань і досвіду бізнес справи поза межами їх республіки» [3, с. 71]. У 1992-1994 році внутрішня лібералізація торгівлі була обмежена. Уряд контролював експорт через квоти та ліцензії навіть коли державна монополія на зовнішню торгівлю була офіційно відмінена [12, с. 80]. Як зазначають А. Аслунд та Дж. де Меніл, квоти й інші кількісні податкові заходи продовжували діяти щодо більше ніж 70 % всього експорту [1, с. 52].

Підсумовуючи щодо аспекту лібералізації економіки в Україні, можна говорити про те, що деяка лібералізація цін та внутрішньої торгівлі була проведена у період з 1992 до 1994 року. Однак залежність від Росії, монетарні емісії, інші сумнівні дії уряду, а також відсутність стабілізаційних заходів призвели до гіперінфляції та глибокої рецесії української економіки. Вже за президентства Л.Д. Кучми основна лібералізація цін була проведена у 1994 році, були введені сильні бюджетні обмеження та слабка фіскальна політика, а НБУ продовжував підтримувати сувору монетарну політику. Ці дії призвели до стабілізації та поступового зменшення інфляції.

Перейдімо до аналізу приватизаційних процесів в Україні у 1991-1994 роках та їх наслідків для економіки України.

У 1991 році Україна мала приблизно 18,000 державних великих та середніх підприємств і 45,000 державних невеликих підприємств. Лише 2,9 % працівників працювали у приватному секторі економіки на той час, а 94 % української робочої сили було залучено до роботи у державному секторі економіки держави. Отже, основними цілями приватизаційної програми були «зміна власності на засоби виробництва, створення нової соціальної групи приватних власників, заохотити конкуренцію та обмежувати монополії [15, с. 190]. Варто зауважити, що від проголошення незалежності уряд легалізував право на отримання прибутку поза межами державного сектора, що дозволило розвиватися приватному сектору економіки [3, с. 70].

Перший етап приватизації в Україні офіційно почався у 1992 році. У жовтні 1991 року український уряд прийняв програму «Основні напрямки економічної політики в умовах незалежності». Основою запропонованої трансформації повинна була стати приватизація підприємств у державній власності і наближення до ринкової економіки з різними формами власності [10, с. 153].

Нормативно-правова база приватизаційних процесів була переважно прийнята у 1992 році. Вона включала основні закони такі, як: Закон України «Про приватизаційні сертифікати», Закон України «Про приватизацію невеликих підприємств» та «Державна приватизаційна програма». Як зазначає Т. Кузіо, позитивним аспектом нової законодавчої бази стало те, що вона визначила об'єкти та методи приватизації [10, с. 154].

Перший етап приватизації, однак, був неефективним і показав багато проблем та ускладнень у цьому процесі. Наприклад, гіперінфляція призвела до переоцінки вартості підприємств і, таким чином, затримала їх приватизацію. До того ж, реформи були блокованими відсутністю організаційної системи імплементації приватизації, не встановленням регіональних осередків Державного Комітету Власності та недосвідченими його працівниками. Інвестиційним банкам також помітно не вистачало працівників [10, с. 154].

До вище перелічених проблем інші дослідники додають ще й відсутність багатьох необхідних законодавчих актів, деяку невпевненість щодо права на власність через незакінчений поділ власності між колишніми республіками Радянського Союзу, Україною та Автономною Республікою Крим [15, с. 191], а також через низький рівень управління державною власністю. У багатьох спостерігачів викликала стурбованість можливість колишньої номенклатури та «червоних директорів» використати особисту вигоду від такого приватизаційного процесу. Як відзначає Х. ван Зон, «до кінця 1994 року приватизація українського виробництва була сильно обмежена та обмежена до «спонтанної» приватизації, тому номенклатура приймала активну участь в апропріації державної власності» [17, с. 60].

Відповідно до даних МВФ, якщо б зберігалися темпи приватизації 1992-1994 рр., то знадобилося би 15-17 років для того, щоб завершити цей процес. Отже, приватизація відбувалася дуже повільно за президентства Л.М. Кравчука [10, с. 155]. Верховна Рада України визнала поразку приватизації в Україні, яку було призупинено у 1994. У результаті першого етапу приватизації лише 3,000 середніх та великих підприємств (із загальної кількості 18,000) та 7,000 невеликих підприємств (із загальної кількості 45,000) були приватизовані до кінця 1994 року. Обширна приватизація почалася з наступного етапу в 1995 році після того, як була запропонована нова приватизаційна програма за президентства нового Президента України Л.Д. Кучми.

Проаналізуємо такий важливий аспект успішності економічних реформ як створення нових інститутів в Україні.

Існувало багато поглядів щодо процесу створення нових необхідних інститутів для трансформації української економіки у ринкову економіку на початковому етапі перетворень. Всі оглядачі погоджуються, що Україні не вистачало більшості базових національних та ринкових інститутів, які необхідні для трансформації економіки країни від центрально-планованої до ринкової. Як зазначають А. Аслунд та Дж. де Меніл, деякі національні інститути існували у рудиментарній формі, наприклад, Міністерство закордонних справ, а НБУ та Міністерство іноземних економічних відносин взагалі були відсутніми в Україні [1, с. 6].

Таким чином, у новій державі не можна було уникнути створення необхідних інститутів. Одна з основних проблем у цьому, як і взагалі в економічних реформах, полягала у тому, що в Україні не вистачало кваліфікованих спеціалістів та навичок у всіх сферах побудови нової держави, особливо у сфері економіки. Після проголошення незалежності Україна «просто мала занадто мало людей, особливо на керівних посадах, які розуміли принципи роботи ринкової економіки та могли використати це ефективно» [5, с. 190]. Більш того, навіть більш важливим можна визначити той факт, що «Україна навряд чи мала достатню кількість відповідно освічених економістів для проведення радикальних економічних реформ» [1, с. 6].

Іншою особливістю створення нових українських інститутів у перші роки її незалежності було те, що правлячі еліти приділяли набагато більше уваги створенню національних символічних інститутів ніж економічних. Саме це питання викликає найбільше критики в іноземних фахівців щодо створення нових інститутів [5, с. 189].

Крім того, критику в іноземних дослідників викликає й те, що створення нових інститутів призвело до різкого збільшення на процвітання державного апарату – бюрократії. Деякі критично налаштовані автори, наприклад, А. Аслунд та Дж. де Меніл говорять про те, що цей етап українських реформ призвів до встановлення масивного централізованого бюрократичного апарату. Більш того, найбільш негативний аспект цього полягає у тому, що переважно стара комуністична еліта та номенклатура, яка лише формально змінила свої погляди на українську національну ідею, залишалася на основних позиціях в країні як на національному, так і на локальному рівнях.

Відповідно до більшості зарубіжних авторів, Україні не вистачало також добре функціонуючої нормативно-правової та інституційної бази для створення ринкової економіки та, не викликає здивувань те, що така ситуація «відкрила шляхи до численних можливостей для чорного ринку та напівлегальної економічної діяльності» [5, с. 190]. На цю ситуацію також вплинуло реформування системи оподаткування, адже, незважаючи на те, що податкові реформи проводилися у 1992 та 1993 роках, на підприємства, особливо приватні, накладалися дуже високі податки, яких було більше 100 податків та зборів. У цей період в Україні

податки були вищими, ніж у будь-якій іншій країні колишнього Радянського Союзу. У результаті цього, податки до 90 % прибутку не заохочували виробництво, спричинили масову несплату податків та підштовхували більшість фірм до переходу в тіньову економіку. За підрахунками спеціалістів, 60 % української економіки в той час було у тіньовій економіці [17, с. 66].

Отже, щодо створення нових інститутів можна підсумувати, що на першому етапі реформ в Україні більше уваги приділялося створенню національних державних інститутів, аніж інститутам ринкової економіки. Це було частково спричинено тим, що Україна страждала від нестачі кваліфікованих економістів, а також тому, що насправді створення національних державних інститутів було не менш важливим в Україні, ніж інших ключових інститутів. Навіть при цьому, ці реформи призвели до розквіту старого бюрократичного державного апарату, нестачі правових та регулятивних основ у сфері економіки, що призвело до переходу економіки в тіньову в Україні.

Значимо й щодо такої важливої частини постсоціалістичних економічних реформ як макро-економічної стабілізації в Україні.

На жаль, як визнають більшість іноземних дослідників, макроекономічної стабілізації не було досягнуто в Україні аж до 1996 року. Це вже було за президентства Л.Д. Кучми, так як Президент Л.М. Кравчук не приділяв уваги макроекономічній стабілізації. Так, фахівці говорять про взагалі практично її відсутність за президентства Л.М. Кравчука: «у сфері стабілізаційної політики, прогрес з 1991 року був нестійким» [5, с. 182]. Можливе пояснення такої ситуації можна знайти у тому, що економічна політика того періоду була орієнтована, головним чином, на стабілізацію виробництва, у той час як макроекономічна стабілізація не розглядалася як першочергова [12, с. 80].

Отже, після детального аналізу важливих аспектів економічних реформ в Україні у 1991-1994 роках у даній статті можна відразу зробити висновок про те, що в економічних реформах у цей період в Україні було багато проблем. Більш того, можна навіть говорити про те, що економічні реформи на той час в Україні були практично провальні. Однак західні дослідники цих процесів по-різному оцінюють їх результати. Таким чином, перш ніж перейти до висновків, варто охарактеризувати загальну оцінку західних дослідників економічних реформ в Україні у 1991-1994 роках за президентства Л.М. Кравчука.

Можна пояснити перші роки економічних реформ в Україні як намагання знайти «третій шлях» [16, с. 94] для економічного розвитку, який був неуспішним і болісним. А. Аслунд та Дж. де Меніл поділяють цю думку щодо ідеї української правлячої еліти про особливу економічну модель в перші роки незалежності, що не була оригінальною, а швидше нагадувала суміш сплутаної економічної думки періоду М.С. Горбачова [1, с. 15]. Х. ван Зон

висловлює таку думку, що український уряд намагався зберегти таку промислову структуру, яку не можна було зберегти [17, с. 21].

Найбільш оптимістичним іноземним дослідником щодо початкових економічних реформ в Україні можна назвати Т. Кузіо. Він відкидає обвинувачення України у тому, що не були проведені радикальні економічні реформи тому що, на його думку, ніяка з колишніх республік Радянського Союзу не успадкувала фон та ресурси для їх проведення. Він захищає Л.М. Кравчука щодо тих завдань, які були перед ним: на протигагу Росії, перед незалежною Україною за президентства Л.М. Кравчука стояли не два (економічні та політичні), а чотири складних перетворення: від адміністративно-командної системи до ринкової економіки, від тоталітарної системи до демократії, від неповної та деформованої національної ідентичності до нації, від суб'єкта імперії до державності [8, с. 3].

На думку цього автора, українські реформи повинні були мати еволюційний характер. Більш того, він відзначає, що через вищезазначене, Україна повинна була витратити багато часу на створення нації та держави. Він оцінює цей процес позитивно так само, як і Р. Шпек, який стверджує, що створення державних інститутів було першочерговим завданням уряду України. Однак, створення державницьких інститутів відбувалось за рахунок створення економічних інститутів, хоча інші інститути продовжували залишатися не реформованими та відповідними радянському зразку. Р. Шпек вважає, що «відстрочене створення ринкових економічних інститутів є, напевно, найвищою ціною пізніх реформ» [13, с. 30].

Загальноновизнаним є те, що успіх Л.М. Кравчука можна чітко побачити у сфері створення нації, підтримки миру та неконфліктних ситуацій в країні. Більш того, Т. Кузіо робить таке припущення, що без політики створення нації і української державності, економічна політика Л.Д. Кучми не була б можливою [8, с. 4]. Таким чином, цей науковець стверджує, що ера Л.М. Кравчука не може розглядатися як цілковита поразка. Більш того, економічні реформи Л.Д. Кучми можна розглядати як продовження політики Л.М. Кравчука. Однак, не слід забувати про те, що лібералізація була закінчена за президентства Л.Д. Кучми, приватизаційна програма була змінена після Л.М. Кравчука майже повністю, повномасштабне створення ринкових економічних інститутів розпочалися, а макроекономічна стабі-

лізація була ініційована вже за президентства Л.Д. Кучми. Крім того, важливо відзначити, що економічні реформи Л.Д. Кучми в Україні проводилися за допомогою західних радників відповідно до пунктів так званого «Вашингтонського консенсусу» (Washington consensus) та певним попередньо накопиченим досвідом, на відміну від економічних реформ Л.М. Кравчука.

Безсумнівно, багато помилок було зроблено в економічній політиці за президентства Л.М. Кравчука. Розповсюдженою є думка про те, що причинами цього були втрата економічних зв'язків з країнами колишнього Радянського Союзу, нестача кваліфікованих економістів у країні у той час або ж навіть поясненнями такого характеру, що економічну кризу в країні неможливо було відвернути. Однак в результаті аналізу в даній статті економічних реформ в Україні у 1991-1994 роках можна назвати дві основні причини їх неуспішності.

По-перше, це продовження перебування при владі колишніх комуністичних еліт, включаючи найвищі посади в державі, які просували й надалі модель «перебудови» М.С. Горбачова замість ринково-орієнтованих реформ. Якщо приймати до уваги концепцію західного дослідника С. Фіша про важливість перших виборів у країні для шляху реформ та їх наслідків, потрібно зауважити, що перші вибори у Верховну Раду 1990-го року були виграні колишніми або тогочасними комуністами, не говорячи вже про те, що сам Л.Д. Кравчук теж був колишнім комуністом.

По-друге, причину можна також вбачати у залежності України від Росії, а також сподівання на неї як, наприклад, було показано у даній статті щодо процесу лібералізації в Україні. З цього приводу можна навести концепцію західних економістів Дж. Копштейна і Д. Райлі про те, що найбільш важливим фактором успішності реформ є географічний фактор, який також визначає результати перших виборів. Автори виділяють чотири механізми впливу такі, як комунікація, культурна або релігійна експансія, економічні зв'язки та владні відносини, які у випадку України переважно з Росією.

Підсумовуючи, слід зазначити, що економічні реформи в Україні 1991-1994 років відбувалися за моделлю «перебудови» М.С. Горбачова, а не відповідно до ринкових стандартів, а причини їх невдачі можна віднести до залежності економіки України від Росії та продовження перебування при владі колишніх комуністичних еліт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Aslund A. and Menil G. de. The dilemmas of Ukrainian Economic reform // Aslund A. and Menil G. de. Economic reform in Ukraine: the unfinished agenda. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 2000.
2. Dabrowski M., Luczynski M. and Markiewicz M. The Phases of Budgetary Reform // Aslund A. and Menil G. de. Economic reform in Ukraine: the unfinished agenda. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 2000.
3. Dyczok M. Ukraine: movement without change, change without movement. – Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 2000.
4. Fish S. The Determinants of Economic Reform in the Post-Communist World // East European Politics and Societies, Volume 12, No. 1, Winter, 1998.
5. Hare P., Ishaq M. and Estrin S. Ukraine: The legacies of Central Planning and the Transition to a Market Economy // Contemporary Ukraine: dynamics of post-Soviet transformation / Kizio T.(ed). – N.Y.: M.E. Sharpe, 1998.

6. Hirschhausen C. von and Vincentz V. Energy Policy and Structural Reform // Aslund A. and Menil G. de. Economic reform in Ukraine: the unfinished agenda. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 2000.
7. Kopstein J.S. and Reilly D.A. Geographic Diffusion and the Transformation of the Postcommunist World // World Politics 53, October, 2000.
8. Kuzio T. Ukraine under Kuchma: political reform, economic transformation and security policy in independent Ukraine. – London: Macmillan, 1997.
9. Kuzio T. Ukraine: A Four-Prolonged Transition // Contemporary Ukraine: dynamics of post-Soviet transformation / Kizio T.(ed). – N.Y.: M.E. Sharpe, 1998.
10. Malcolm N. Introduction // Contemporary Ukraine: dynamics of post-Soviet transformation / Kizio T.(ed). – N.Y.: M.E. Sharpe, 1998.
11. Menil G. de. From Hyperinflation to Stagnation // Aslund A. and Menil G. de. Economic reform in Ukraine: the unfinished agenda. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 2000.
12. Pynzenyk V.M. How to Find a Path for Ukrainian Reforms // Aslund A. and Menil G. de. Economic reform in Ukraine: the unfinished agenda. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 2000.
13. Shpek R.V. Priorities of reform // Aslund A. and Menil G. de. Economic reform in Ukraine: the unfinished agenda. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 2000.
14. Tedstrom J.E. Ukraine's Economy: Strategic Issues for Successful Recovery // Contemporary Ukraine: dynamics of post-Soviet transformation / Kizio T.(ed) / . – N.Y.: M.E. Sharpe, 1998.
15. Yekhanurov Yu.I. The Process of Privatization // Aslund A. and Menil G. de. Economic reform in Ukraine: the unfinished agenda. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 2000.
16. Yushchenko V.A. Monetary Policy in the Transition to a Market Economy // Aslund A. and Menil G. de. Economic reform in Ukraine: the unfinished agenda. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 2000.
17. Zon, Hans van. The political economy of independent Ukraine. – New York: St. Martin's Press, 2000.

Рецензенти: Багмет М.О., д.і.н., професор;
Коваль Г.В., к.політ.н., доцент.

© Палагнюк Ю.В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 17.11.2009 р.